

Από το *Κεφάλαιο* στον *Μεγάλο Μετασχηματισμό*:
η γένεση της κοινωνίας της αγοράς
και του κοινωνικού κράτους

ΣΤΟΧΟΣ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ ΑΡΘΡΟΥ είναι η ανασυγκρότηση μιας σειράς επιχειρημάτων που φαίνεται να συνδέουν το μαρξικό *Κεφάλαιο* με το *opus magnum* ενός λιγότερο γνωστού στοχαστή της κριτικής παράδοσης, τον *Μεγάλο Μετασχηματισμό*¹ του Καρλ Πολάνυι. Όπως θα καταδειχτεί στη συνέχεια, η παραπάνω σύνδεση του έργου των δύο στοχαστών μάς επιτρέπει να κάνουμε λόγο για έναν —παρότι έμμεσο και λανθάνοντα, εν τούτοις— ουσιαστικό μεταξύ τους θεωρητικό «διάλογο».

Η σχέση του Πολάνυι με τον Μαρξ αποτελεί ανοικτό ζήτημα της σχετικής δευτερογενούς βιβλιογραφίας. Εδώ ανευρίσκει κανείς τόσο υποστηρικτές της θέσης περί θεωρητικής σύγκλισης των δύο στοχαστών, οι οποίοι τονίζουν την κοινή θέση των δύο θεωρητικών περί απειλής της κοινωνικής αναπαραγωγής από τη μορφή οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων (καπιταλιστική μορφή, μορφή της κοινωνίας της αγοράς),² όσο και υποστηρικτές της θέσης περί «ρή-

1. K. Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας*, Νησίδες, Σκόπελος 2007.

2. Βλ. K. Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα 1999, σσ. 518-522· R. Halperin, «Polanyi, Marx and the institutional Paradigm in Economic Anthropology», *Research in Economic Anthropology*, 6 (1984), σσ. 245-272· K. Polanyi-Levitt, «Karl Polanyi as Socialist», στο K. McRobbie (επιμ.), *Humanity, Society and Commitment. On Karl Polanyi*, Black Rose Books, Μόντρεαλ 1994, σσ. 115-134· M. Cangiani, K. Polanyi-Levitt, C. Thomasberger, «Die Polarität: Menschliche Freiheit-marktwirtschaftliche Institu-

ξης» του Μεγάλου Μετασχηματισμού με το μαρξικό έργο,³ η οποία στηρίζεται στην πολανυική διάκριση των εννοιών του «πλασματικού εμπορεύματος» και της «ενσωμάτωσης» της οικονομίας στην κοινωνία από τις μαρξικές έννοιες του «φετιχισμού του εμπορεύματος» και της «πραγματικής αφαίρεσης».

Η αλήθεια είναι ότι στο κείμενο του Μεγάλου Μετασχηματισμού υπάρχουν ελάχιστες παραπομπές στο μαρξικό έργο και την μαρξιστική παράδοση και αυτές μάλλον κριτικές.⁴ Ωστόσο, στο πρώιμο έργο του Καρλ Πολάνυι, το οποίο κατέστη προσβάσιμο στην επιστημονική έρευνα στο σύνολό του μόλις τα τελευταία χρόνια,⁵ γίνεται εκτενής αναφορά στο μαρξικό έργο, ως ένα είδος προσημείωσης για την πολανυική κριτική στον καπιταλισμό.

Η εξέταση του πρώιμου έργου του Πολάνυι αποκρυπτογραφεί την προσπάθεια θεωρητικής επεξεργασίας του αποκαλούμενου «λειτουργικού σοσιαλισμού» με αναφορά στην κριτική στον σοβιετικό μαρξισμό και στην αυστριακή σχολή της οικονομίας. Πράγματι, αυτό που παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον είναι η επιρροή της βρετανικής σοσιαλιστικής ιστορικής σχολής στον Μεγάλο Μετασχηματισμό, εξηγώντας και το ερευνητικό ενδιαφέρον του Πολάνυι για τα ζητήματα του ιστορικού μετασχηματισμού, του σχηματισμού και της εξαθλίωσης της βρετανικής εργατικής τάξης, της ιστορικοκοινωνικής ανάδυσης του κοινωνικού κράτους και του αιτήματος του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού.⁶ Η επιρροή που δέχθηκε ο Πολάνυι από την βρετανική σοσιαλιστι-

tionen. Zu den Grundlagen von Karl Polanyis Denken», στο K. Polanyi, *Chronik der grossen Transformation. Artikel und Aufsätze (1920-1947)*. τόμ 3, Metropolis, Μαρβούργο 2005, σσ. 15-64.

3. F. Block, «Karl Polanyi and the writing of the *Great Transformation*», *Theory and Society*, 32, 2003, σσ. 275-306.

4. Βλ. την εισαγωγή του F. Block στον Μεγάλο Μετασχηματισμό, ό.π., σ. 322: «Η σχέση του Πολάνυι με τον μαρξισμό είναι ένα από τα πιο περίπλοκα και αμφιλεγόμενα ζητήματα στη σχετική γραμματεία».

5. K. Polanyi, *Chronik...*, ό.π.

6. Βλ. B. Fleming, «Three Years in Vermont: The Writing of Karl Polanyi's *The Great Transformation*», εισήγηση που παρουσιάστηκε στην 8η Διεθνή Διάσκεψη για τον Καρλ Πολάνυι (International Karl Polanyi Conference) «*Economy and Democracy*», Πόλη του Μεξικού, Νοέμβριος 2001, σσ. 1-39, στο οποίο γίνεται αναφορά στην επιστημονική συζήτηση του Πολάνυι με τους σημαντικότε-

κή ιστορική σχολή προώθησε τα ερωτήματα που έθεσε στο πρώιμο έργο του μέσω του διαλόγου με το μαρξικό έργο. Τα ερωτήματα αυτά αφορούσαν ζητήματα της σοσιαλιστικής κοινωνικής θεωρίας που προέκυπταν σε σχέση με την προβληματική της ιστορικής γένεσης του καπιταλισμού — ένα ζήτημα που απασχόλησε και την ίδια τη μαρξική θεωρία στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*.⁷ Το ερώτημα περί της γένεσης του καπιταλισμού προκάλεσε άλλωστε και μια σημαντική συζήτηση στο εσωτερικό της μαρξιστικής ιστοριογραφίας⁸ και για αυτόν το λόγο η προσέγγιση του Πολάνυι μπορεί να ερμηνευτεί ως συμβολή στον εμπλουτισμό της μαρξιστικής ιστορικής μεθόδου και της κριτικής στον φιλελευθερισμό.

Με αυτή την έννοια, η ανασυγκρότηση ενός οιονεί λανθάνοντος διαλόγου του Πολάνυι με το μαρξικό έργο και την μαρξιστική παράδοση, θα μπορούσε ίσως να αποτελέσει ένα κλειδί ερμηνείας της συνολικότερης κοινωνικής θεωρίας του. Κάτι τέτοιο θα μας επέτρεπε, επίσης, να εντάξουμε το πολανυικό έργο σε μια συγκεκριμένη θεωρητική παράδοση του μεσοπολέμου, η οποία προσπάθησε να εξέλθει από τις συμπληγάδες τόσο του σοβιετικού μαρξισμού όσο και του σοσιαλιστικού οικονομισμού, θέτοντας στο προσκήνιο σημαντικά ζητήματα του ιστορικού υλισμού.⁹ Όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια, το πολανυικό έργο προκαταλαμβάνει ορισμένα σημαντικά ζητήματα της μαρξιστικής ιστοριογραφίας, όπως π.χ. αυτά τέθηκαν αργότερα από το έργο του E. P. Thompson, το οποίο φαίνεται ότι ακολουθεί τον ερευνητικό

ρους εκπροσώπους της βρετανικής σοσιαλιστικής ιστορικής σχολής, R.H. Tawney και G.D.H. Cole. Για μια κριτική παρουσίαση του συντεχνιακού σοσιαλισμού του G. D. H. Cole, βλ. Μ. Αγγελίδης, *Κοινωνική απορρύθμιση και δημοκρατία*, Εξάντας, Αθήνα 2000, σσ. 133-167.

7. Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και Μέθοδος*, Σμίλη, Αθήνα 1984· Δ. Γράβαρης, «Πολιτική (και) Οικονομία. Η γενεαλογία μιας σχέσης», στο Μ. Αγγελίδης, Σ. Δημητρίου, Α. Λαβράνου (επιμ.), *Θεωρία, αξίες και κριτική*, Πόλις/Ί. Σ. Καράγιωργα, Αθήνα 2008, σσ. 123-153.

8. Rigby, S.H., *Marxism and History. A Critical Introduction*, Manchester University Press, Manchester/New York 1998.

9. P. Blackledge, *Reflections on the Marxist Theory of History*, Manchester University Press, Manchester/New York 2006, σσ. 53-95.

προσανατολισμό που έθεσε ο *Μεγάλος Μετασχηματισμός* και συνολικότερα το έργο του Καρλ Πολάννι.¹⁰

Στο παρόν άρθρο θα εξετάσουμε ορισμένες κεντρικές θεματικές του *Μεγάλου Μετασχηματισμού* που αναδεικνύουν τον υψηλό βαθμό περιεχομενικής σύγκλισης των θέσεων του Πολάννι με την μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας. Οι θεματικές αυτές αφορούν, πρώτον, το πρόβλημα της γένεσης του καπιταλισμού, δεύτερον, την διαδικασία συγκρότησης του κοινωνικού κράτους και, τρίτον, την κριτική στο διαχωρισμό οικονομίας και πολιτικής. Όσον αφορά το μαρξικό έργο, η ανάλυση θα επικεντρωθεί στις σχετικές αναπτύξεις του ογδόου και του εικοστού τετάρτου κεφαλαίου του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (τα κεφάλαια περί της «Εργάσιμης ημέρας» και της «Πρωταρχικής συσσώρευσης», αντίστοιχα).¹¹ Όπως έχει καταδείξει η νεότερη έρευνα,¹² στο κεφάλαιο περί της «Εργάσιμης ημέρας» αναδεικνύεται με σαφή-

10. Ενδεικτική είναι η αναφορά του Τόμσον στη σύνδεση των αξιών και της ιστορικότητας κατά την προσπάθεια ερμηνείας του ιστορικού σχηματισμού της αγγλικής εργατικής τάξης. Βλ. E. K. Trimberger, «Έντουαρντ Π. Τόμσον: Κατανοώντας τη διαδικασία της ιστορίας», στο, T. Skocpol (επιμ.), *Ιστορική Κοινωνιολογία. Όραμα και Μέθοδος*, Κατάρτι, Αθήνα 1999, σσ. 286-294 και E. Μείκσινς Γουντ, *Η δημοκρατία ενάντια στον καπιταλισμό. Για μια ανανέωση του ιστορικού υλισμού*, Στάχυ, Αθήνα 1998, σσ. 83-111.

11. Βλ. K. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, τόμος Α', Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 2006, σσ. 242-316 και 738-788. Για μια ανάλυση του κεφαλαίου της *Εργάσιμης ημέρας*, βλ. M. Αγγελίδης, «Προβλήματα πολιτικών ρύθμισης στον J.S. Mill και στον K. Marx», *Τετράδια 21*, Στοχαστής, Αθήνα 1989· I. Καραγιώργος, *Προβλήματα μεθοδικής έκθεσης των κατηγοριών στη μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών επιστημών, Τμήμα Πολιτικής επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2004· Θ. Νουτσόπουλος, *Διαλεκτική και αξίες. Προβλήματα ανάλυσης διαλεκτικών εννοιών στο έργο των Hegel και Marx*, Ίδρυμα Σ. Καραγιωργα, Αθήνα 2005.

12. M. Angelidis, «The Dialectics of Rights: Transitions and Emancipatory Claims in Marxian Tradition», στο, W. Bonefeld et al (επιμ.) *Open Marxism 3. Emancipating Marx*, Pluto Press, London 1995· D. McGregor, *Hegel, Marx and the English State*, University of Toronto Press, Toronto 1996.

νεια η συγκρότηση της πολιτικής στην προοπτική της προστασίας των όρων αναπαραγωγής της κοινωνίας (θεωρία του κοινωνικού κράτους),¹³ ενώ στο κεφάλαιο περί της «Πρωταρχικής συσσώρευσης» αναδεικνύεται η ιστορικότητα του χωρισμού της πολιτικής από την οικονομία και η ιστορική ιδιαιτερότητα του χωρισμού των όρων αναπαραγωγής από τους εργαζομένους.¹⁴ Όπως θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε στη συνέχεια, ακριβώς αυτές οι δύο διαστάσεις θεματοποιούνται συστηματικά στο εσωτερικό του πολανυικού Μεγάλου Μετασχηματισμού. Κάτι τέτοιο θα επέτρεπε να κατανοήσουμε την πολανυική κριτική στη μαρξική θεωρία λιγότερο ως «ρήξη» με το μαρξικό έργο καθεαυτό, και περισσότερο ως κριτική σε μια σειρά μαρξιστικών ερμηνειών του που υποβαθμίζουν, έως και απαλείφουν, από την μαρξική προσέγγιση τόσο την αξιακή διάσταση όσο και αυτήν της ιστορικότητας. Ίσως, ακριβώς εδώ, να έγκειται και η επικαιρότητα της πολανυικής κριτικής, καθώς, για εμάς σήμερα, αποτελεί προεξόφληση (και ταυτόχρονα υπόδειγμα) της κριτικής που μπορεί να ασκηθεί τόσο σε ανιστορικές ερμηνείες του μαρξικού έργου¹⁵ όσο και σε δογματικού τύπου απόπειρες πολιτικής αξιοποίησης των μαρξικών εννοιών (π.χ. σοβιετικός μαρξισμός). Επιτρέπει, έτσι, μια γόνιμη επαναθεματοποίηση κεντρικών ζητημάτων της συζήτησης περί ιστορικού υλισμού.¹⁶

13. Για τη θεμελίωση του κοινωνικού κράτους στο μαρξικό έργο, βλ. I. Gough, *Πολιτική οικονομία του κοινωνικού κράτους*, Σαββάλας, Αθήνα 2008· D. McGregor, *Hegel, Marx...*, ό.π.

14. Για μια ανάλυση του κεφαλαίου της *Πρωταρχικής συσσώρευσης* βλ. Θ. Γκιούρας, «Ιστορικός υλισμός και κρατική συγκρότηση: Παρατηρήσεις για μια υλιστική θεωρία του κράτους με βάση τις δημοσιονομικές λειτουργίες του», στο Μ. Αγγελίδης, Δ. Γράβαρης, Δ. Σακκάς (επιμ.), *Κοινωνική θεωρία και πολιτική ευθύνη*, Gutenberg, Αθήνα 2008, σσ. 159-197· Δ. Γράβαρης, «Πολιτική (και) Οικονομία...», ό.π.· M. Perelman, *The Invention of Capitalism. Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*, Duke University Press, Durham and London 2000.

15. Για μια κριτική του ανιστορικού μαρξισμού, βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες...*, ό.π., σσ. 333-352· A. Schmidt, *History and Structure. An Essay on Hegelian-Marxist and Structuralist Theories of History*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1981.

16. Για τη σχολή του «πολιτικού μαρξισμού», ο οποίος διαφοροποιείται από

Ως γνωστόν, στον *Μεγάλο Μετασχηματισμό* αναλύεται, πριν απ' όλα, η διαδικασία συγκρότησης της οικονομίας (και, κατ' επέκταση, της κοινωνίας) της αγοράς. Μελετώντας τις ιστορικές προϋποθέσεις ανάδυσης του εν λόγω κοινωνιακού τύπου, ο Πολάνυι, στα κεφάλαια 3 και 6 του έργου, στέκεται στη σημασία των περιφράξεων και της κοινωνικής καταστροφής που αυτές προκάλεσαν. Όπως γράφει χαρακτηριστικά:

«Οι περιφράξεις έχουν ορθά ονομαστεί επανάσταση των πλουσίων εναντίον των φτωχών. Οι λόρδοι και οι ευγενείς διασάλευαν την κοινωνική τάξη, καταστρατηγώντας παμπάλαιους νόμους και έθιμα, άλλοτε με τη χρήση βίας, άλλοτε με πιέσεις και εκφοβισμό. Κυριολεκτικά άρπαζαν από τους φτωχούς το μερίδιό τους στην κοινή γη, γκρεμίζοντας τις κατοικίες που οι φτωχοί θεωρούσαν δικαιοματικά ιδιοκτησία δική τους και των απογόνων τους».¹⁷

Είναι σαφές ότι η στόχευση του πολανυικού επιχειρήματος στρέφεται καταρχάς προς την ανάδειξη του ενεργού ρόλου του (απολυταρχικού) κράτους κατά την ιστορική διαδικασία δημιουργίας της ελεύθερης αγοράς, θέτοντας ταυτόχρονα σε κριτική την φιλελεύθερη πολιτική οικονομία, η οποία εξήγησε τη δημιουργία της ελεύθερης αγοράς ως το αποτέλεσμα της «φυσικής τάσης για ανταλλαγή».¹⁸ Με άλλα λόγια, ο Πολάνυι ασκεί κριτική στην αναδρομική θεμελίωση της καπιταλιστικής οικονομίας, η οποία έχει αποκρύψει τους ιστορικούς όρους γένεσής της. Ένας τέτοιος όρος είναι και ο διαχωρισμός μεταξύ

τον στρουκτουραλιστικό μαρξισμό, βλ. Ε. Μείκσινς Γουντ, *Η δημοκρατία...*, ό.π., σσ. 113 κ.ε., όπου τίθεται το δίλημμα μεταξύ της ιστορίας και του τεχνολογικού ντετερμινισμού και συνδέεται ο ιστορικός υλισμός με το ζήτημα των θεσμών και των αξιών κατά τον ιστορικό μετασχηματισμό. Επίσης, S. Knafo, «Political Marxism and Value Theory: Bridging the Gap between Theory and History», *Historical Materialism*, 15 (2007), σσ. 75-104.

17. K. Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 38.

18. Η πολανυική ανάλυση αναφέρεται στη σμιθιανή θεωρία του καταμερισμού της εργασίας, όπως αυτή ανευρίσκεται στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου του *Πλούτου των Εθνών*. Βλ. A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Liberty Classics, Indianapolis 1981.

της πολιτικής και της οικονομίας, μέσω του οποίου αναπροσδιορίζεται ο ρόλος του κράτους.

Βέβαια, ήδη στις ενότητες που αναλύουν την συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, ο ρόλος του κράτους δεν γίνεται αντιληπτός ως μονοσήμαντος. Όπως σημειώνει ο Πολάνυι, η πολιτική των Τυδώρ και των πρώτων Στιούαρτ,¹⁹ ακολουθώντας τη μερκαντιλιστική λογική, συχνά αντιστάθηκε στην «αρχή της κερδοφόρου χρήσης της κτηματικής περιουσίας».²⁰ Με άλλα λόγια, φαίνεται ότι η κρατική πολιτική του μερκαντιλισμού λειτούργησε, κατά την πολανυϊκή ανάλυση, ως μια, τρόπον τινά, αναδρομική θεμελίωση του κοινωνικού κράτους έναντι της πολιτικής του *laissez-faire*.²¹ Έτσι, το κράτος στην πολανυϊκή κοινωνική θεωρία (όπως εξάλλου και στην μαρξική) εμφανίζεται ως ένα αντινομικό φαινόμενο που δρα άλλοτε προς την κατεύθυνση της ρύθμισης των κοινωνικών συγκρούσεων και της κοινωνικής αναπαραγωγής και άλλοτε προς την απορρύθμιση του κοινωνικού ιστού και τη διεύρυνση της κοινωνικής ανισότητας.

Η παραπάνω πολανυϊκή επιχειρηματολογία παρουσιάζει δομικές αναλογίες με την μαρξική ανάλυση της «απαλλοτρίωσης του αγροτικού πληθυσμού από τη γη του», όπως αυτή παρουσιάζεται στο υποκεφάλαιο 24.2 του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Επιπλέον, η ανάλυση του Πολάνυι επικαλύπτεται με την μαρξική και ως προς την κριτική που ασκείται σε ιστορικές ερμηνείες όπως του Μακώλεϋ (Macauley), ο οποίος διατυπώνει μια γραμμική εξήγηση

19. Για την πολιτική των Τυδώρ και Στιούαρτ, βλ. L. Kofler, *Συμβολή στην ιστορία της αστικής κοινωνίας*, τόμ. Β', Κάλβος, Αθήνα 1978, σσ. 137-178.

20. Karl Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 71.

21. Η κρατική μορφή του μερκαντιλισμού αντιμετωπίζει για πρώτη φορά στην ιστορία το κοινωνικό ζήτημα του πλεονάζοντος εργατικού πληθυσμού, που προκύπτει από τη διαδικασία των περιφράξεων. Είναι ενδεικτικό ότι η θεμελίωση του κοινωνικού κράτους στην γερμανική ιστορική σχολή της οικονομίας (Schmoller) αναφέρεται στην πολιτική του μερκαντιλισμού για να ασκήσει την κριτική του στον φιλελευθερισμό. Βλ. G. Schmoller, «Μεταβαλλόμενες θεωρίες και σταθερές αλήθειες στο πεδίο των πολιτικών και κοινωνικών επιστημών και η σημερινή γερμανική οικονομική επιστήμη», στο, Μ. Αγγελίδης, Κ. Ψυχοπαίδης (επιμ.), *Κείμενα Πολιτικής Οικονομίας και Θεωρίας της Πολιτικής*, Εξάντας/Αξιολογικά, Αθήνα 1992, σσ. 209-234.

σταδιακής και ειρηνικής μετάβασης προς την αστική κοινωνία, με σκοπό να εξωραΐσει την φιλελεύθερη κοινωνία.²² Ταυτόχρονα, όμως, σε αντίθεση με την μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας, ο Πολάνυι επισημαίνει με πιο σαφώς διατυπωμένο τρόπο την ιστορική σημασία του μερκαντισμού, ως αναδρομικής θεμελίωσης του κοινωνικού κράτους, και της πολιτικής παρέμβασης κατά την εν λόγω περίοδο για την αποσόβηση της κοινωνικής καταστροφής του πλεονάζοντος πληθυσμού.²³

Στο σημείο αυτό, λοιπόν, ο Πολάνυι θα επιχειρήσει να εννοιολογήσει την ιστορική ιδιαιτερότητα (και μοναδικότητα) της καπιταλιστικής κοινωνίας, αντιπαραβάλλοντάς την με προγενέστερους κοινωνιακούς τύπους. Θέση του Πολάνυι είναι ότι η οικονομία της αγοράς αποτελεί μια ιστορική απόκλιση από όλες τις προηγούμενες κοινωνίες και οικονομικά συστήματα. Οι προηγούμενες κοινωνίες και τα προηγούμενα οικονομικά συστήματα διέπονταν, κατά την πολανυϊκή ανάλυση, από ορισμένες βασικές αρχές και αξίες, οι οποίες εξασφάλιζαν την κοινωνική αναπαραγωγή. Αυτές οι αξίες και αρχές θεμελιώνονται στην ιστορική και ανθρωπολογική έρευνα και αναδεικνύουν «το αμετάβλητο του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος»,²⁴ δηλαδή αποτελούν ανθρωπολογικές-δομικές κοινωνικές αρχές. Όπως περιγράφονται στο τέταρτο κεφάλαιο του *Μεγάλου Μετασχηματισμού*, αυτές είναι, πρώτον, η αρχή της αμοιβαιότητας, που «εξασφαλίζει την παραγωγή και συντήρηση της οικογένειας»,²⁵ δεύτερον, η αρχή της αναδιανομής, που διέπει το νοικοκυριό της πατριαρχικής οικογένειας και προωθεί έναν «εξελιγμένο καταμερισμό της εργασίας»,²⁶

22. Για την μαρξική κριτική στον Macauley βλ. τις σελίδες 286, 290, 741 και 747 στον πρώτο τόμο του μαρξικού *Κεφαλαίου*. Σε τέτοιες ιστορικές ερμηνείες, όπως του Μακώλεϋ, ο Πολάνυι εντοπίζει την αντιδημοκρατική τάση αντίστασης απέναντι στο χαρτιστικό και σοσιαλιστικό κίνημα, στο όνομα του αδιαπραγμάτευτου όρου της ατομικής ιδιοκτησίας (Κ. Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 215). Για μια ανάλυση της μαρξικής κριτικής ιστοριογραφίας βλ. Ν. Θεοτοκάς, Γ. Σταθάκης, *Δοκίμια για τον Μαρξ*, Πολίτης, Αθήνα 1996, σσ. 13-33.

23. Κ. Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 42.

24. *Αυτόθι*, σ. 48.

25. *Αυτόθι*, σ. 50.

26. *Αυτόθι*, σ. 54.

και, τρίτον, η αρχή της οικιακής οικονομίας (που παραπέμπει στην αρχαιοελληνική σημασία του όρου), η οποία «συνίσταται στην παραγωγή για ατομική χρήση» και συνδέεται με την έννοια της δικαιοσύνης του Αριστοτέλη.²⁷

Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι εάν η πολανυική ανάλυση, με την αναδρομή σε αυτές τις τρεις αξίες που διέπουν τις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, τις εκλαμβάνει ως διιστορικές αξίες, οι οποίες πρέπει να διέπουν και την μετακαπιταλιστική κοινωνία, ή εάν, αντιθέτως, ασχέι κριτική στον καπιταλισμό μέσω μιας ιστοριστικής οπτικής και, συνεπώς, δεν θέτει ως προνομιακή τη σύγχρονη σκοπιά του καπιταλισμού έναντι των προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών (κάτι που συνιστά το μεθοδολογικό θεμέλιο της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας).²⁸

Εάν δοθεί καταφατική απάντηση στην δεύτερη ερμηνεία περί του ρόλου των αξιών, τότε η πολανυική ανάλυση οφείλει να διακριθεί από την μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας και να ενταχθεί στον οικονομικό ιστορισμό, ο οποίος θέτει το ζήτημα των αξιών με αναφορά στην απώλεια της «αρμονίας της κοινωνίας» ή της «ιεράρχησης των αξιών» στην σύγχρονη κοινωνία.²⁹ Μια τέτοια κατηγορία για «ρομαντικό πρωτογονισμό» έχει απευθυνθεί άλλωστε στο πολανυικό έργο.³⁰

27. Αυτόθι, σ. 55.

28. Για το ζήτημα της τελεολογίας βλ. Ψυχοπαίδης, Κ., *Ιστορία και Μέθοδος*, ό.π., Θ. Νουτσόπουλος, *Διαλεκτική...*, ό.π.

29. W. J. Booth, «On the Idea of Moral Economy», *The American Political Science Review*, vol. 88, no. 3, 1994, σσ. 653-667 και την κριτική του S. Akturk, «Between Aristotle and the Welfare State. The Establishment, Enforcement and Transformation of the Moral Economy in Karl Polanyi's», *The Great Transformation, Theoria*, 4, 2006. Για αυτήν τη διάσταση του οικονομικού ιστορισμού, βλ. Th. Giouras, *Kritik und Geschichte. Zum Verhältnis von ökonomischem Historismus und historischem Materialismus*, Peter Lang, Φραγκφούρτη 2003.

30. S. Hejeebu, D. McCloskey, «The reproving of Karl Polanyi», *Critical Review*, 13:3, 1999, σσ. 285-314 και την κριτική του M. Blyth, «The Great Transformation in Understanding Polanyi: Reply to Hejeebu and McCloskey», *Critical Review*, 16:1, 2004, σσ. 117-133. Επίσης, R. Sandall, «Der heilige HaB. Was Karl Polanyi in Dahomey fand», στο, K. H. Bohrer, K. Scheel (επιμ.), *Kapitalismus oder Barbarei?*, Klett-Cotta, Βερολίνο 2003· S. C. Hum-

Εάν, όμως, δοθεί καταφατική απάντηση στην πρώτη ερμηνεία περί του ρόλου των αξιών, τότε πρέπει να τεθεί το πλαίσιο μετασχηματισμού των ίδιων των αξιών με αναφορά στη συγκρότηση της (νεωτερικής) έννοιας της ελευθερίας. Θυμίζουμε πως μια τέτοια διάσταση εμφανίζεται καταρχάς στο πρώιμο έργο του Πολάνυι, όταν εξετάζεται το ζήτημα της ελευθερίας στο πλαίσιο της σοσιαλιστικής κοινωνίας, κάτι που συνηγορεί υπέρ της εκ μέρους μας υιοθέτησης της συγκεκριμένης γραμμής ερμηνείας.³¹ Επιπλέον, η σημασία που αποδίδει ο Πολάνυι, στον *Μεγάλο Μετασχηματισμό*, στη συμβολή του Owen ως προς την ανακάλυψη της νέας κοινωνίας και την καταστροφή της παραδοσιακής κοινωνίας, στην επανίδρυση της κοινωνίας μέσω των αξιών της συνεργασίας, της ελευθερίας, της αλληλεγγύης και της ατομικής αξιοπρέπειας στον ιστορικό ορίζοντα της μεγάλης βιομηχανίας και της γενίκευσης της εκπαίδευσης,³² μας επιτρέπουν να ισχυριστούμε ότι καταρρέει οποιαδήποτε προσπάθεια ένταξης του πολανυικού έργου σε μια ρομαντική παράδοση κριτικής στον φιλελευθερισμό.

Να σημειωθεί, στο σημείο αυτό, ότι η έμφαση που δίδεται από την πλευρά της πολανυικής ανάλυσης στη συμβολή του έργου του R. Owen ως προς τη δυνατότητα χειραφέτησης της συνολικής κοινωνίας μέσω των «μηχανών» και την απόρριψη της «νατουραλιστικής σκοπιάς της κοινωνίας», παρουσιάζει επικαλύψεις με την αντίστοιχη μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας. Μάλιστα, η μαρξική κριτική συμφωνεί με τον ρόλο του εργοστασιακού συστήματος, όπως την θέτει ο ουενικός σοσιαλισμός, ως αφετηρίας της κοινωνικής χειραφέτησης³³ έναντι των ιστοριστικών και παραδοσιακών μορφών κριτικής του καπιταλισμού και αναδεικνύει εξάλλου τη σημασία της εκπαίδευσης στο έργο

phreys, «History, Economics and Anthropology: The Work of Karl Polanyi», *History and Theory*, 2/2, 1969, σσ. 165-212. Για μια ερμηνεία του «πρωτογονισμού» στο πολανυικό έργο, βλ. E. Ozveren, «Karl Polanyi and Return of the 'Primitivism' in Institutional Economics», *Journal of Economic Issues*, vol. 41, no. 3, 2007, σσ. 783-808.

31. Βλ. K. Polanyi, *Die Chronik...*, ό.π., σσ. 137-164.

32. K. Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 128.

33. K. Marx, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 50. Προς αυτήν την κατεύθυνση, πρβλ. Α. Μιχαλάκης, «Κοινωνική κρίση και αξίες», επίμετρο στο, R. Owen, *Μια νέα θεώρηση της κοινωνίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007, σσ. 199-238.

του Owen για τη δημιουργία «ολόπλευρα αναπτυγμένων ανθρώπων»³⁴ και την κριτική στη «νατουραλιστική σκοπιά της κοινωνίας». Τέλος, η μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας αναδεικνύει τη συμβολή του ουενικού σοσιαλισμού προς την κατεύθυνση της ρύθμισης της εργάσιμης ημέρας και της εφαρμογής ενός σύγχρονου κοινωνικού κράτους, η οποία επικρίθηκε ως ουτοπία από τους φιλελεύθερους της εποχής του, αλλά εφαρμόστηκε τελικά ως γενικός νόμος για τα εργοστάσια.³⁵

Η θεματοποίηση του ζητήματος της ρύθμισης της εργάσιμης ημέρας και του κοινωνικού κράτους στον *Μεγάλο Μετασχηματισμό* παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς, και εδώ, γίνονται εμφανείς οι σχέσεις του με την αντίστοιχη μαρξική ανάλυση στο κεφάλαιο 8 του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, παρά τις φαινομενικές μεταξύ τους «διαφωνίες». Γράφει χαρακτηριστικά ο Πολάνυι:

«Ο Νόμος του δεκαώρου του 1847, που ο Μαρξ τον χαιρέτησε ως την πρώτη νίκη του σοσιαλισμού, ήταν ουσιαστικά έργο πεφωτισμένων αντιδραστικών. Οι ίδιοι οι εργαζόμενοι δεν διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο σ' αυτό το μεγάλο κίνημα, που είχε ως συνέπεια να τους επιτραπεί να επιβιώσουν κατά την μεταβατική περίοδο. Είχαν σχεδόν τόσο δικαίωμα γνώμης στον καθορισμό της τύχης τους, όσο και τα φορτία των μαύρων στα πλοία του Hawkins. Κι όμως, αυτή ακριβώς η έλλειψη ενεργού συμμετοχής της αγγλικής εργατικής τάξης καθόρισε την πορεία της αγγλικής κοινωνικής ιστορίας και την κατέστησε τόσο διαφορετική από της ηπειρωτικής Ευρώπης».³⁶

Ο Πολάνυι επισημαίνει ότι η βρετανική εργατική τάξη, στη διαδικασία του ιστορικοκοινωνικού μετασχηματισμού, είχε αρχικά μια οπισθοδρομική στάση απέναντι στη βιομηχανική επανάσταση (πρόκειται για αναφορά στο κίνημα των Λουδιτών),³⁷ μια στάση η οποία επιβίωσε έως ότου επιβλήθηκε πολιτικά

34. K. Marx, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 505.

35. *Αυτόθι*, σ. 131.

36. K. Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 164.

37. Για το κίνημα των Λουδιτών, βλ. E.P. Thompson, *The Making of the*

ο νόμος του δεκάωρου. Συνεπώς, η πολιτική ωρίμανση της εργατικής τάξης είχε ως εσωτερικό της συγκροτητικό στοιχείο την εισαγωγή της κρατικής ρύθμισης, η οποία συνετέλεσε στην βαθμιαία ανάπτυξη του εργατικού κινήματος.

Παρά την μομφή του Πολάνυι στον Μαρξ στο παραπάνω παράθεμα, ενδιαφέρον είναι ότι και η μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας επισημαίνει την απουσία της συμμετοχής του εργατικού κινήματος κατά τη διαδικασία εισαγωγής της νομοθετικής ρύθμισης της εργάσιμης ημέρας και τονίζει εξίσου τον ρόλο του κράτους στην επιβολή ενός κανονιστικού πλαισίου για την κοινωνική αναπαραγωγή (κοινωνικό κράτος) και την πολιτική ωρίμανση της εργατικής τάξης.³⁸ Μέσω της αναφοράς στο κίνημα των Λουδιτών,³⁹ η μαρξική κριτική διαχωρίζει τη χρήση των μηχανών, δηλαδή των μέσων παραγωγής, στον καπιταλισμό από την κοινωνική χειραφέτηση που μπορούν αυτές να προσφέρουν στο εσωτερικό μιας άλλης ιστορικής «μορφής». Αυτός, άλλωστε, ο αναλυτικός διαχωρισμός «μορφής» και «περιεχομένου», που πρέπει να υιοθετήσει ο εργάτης, έχει αποτελέσει αίτημα της σύγχρονης κριτικής θεωρίας.⁴⁰

Το ζήτημα της ρύθμισης της εργάσιμης ημέρας και του κοινωνικού κράτους δεν είναι το μόνο σημείο όπου παρατηρείται μια λανθάνουσα σύγκλιση της επιχειρηματολογίας του Πολάνυι με την αντίστοιχη του Μαρξ. Κάτι αντίστοιχο φαίνεται να συμβαίνει και σε ένα άλλο, πολύ κεντρικό, σημείο της πολανυικής επιχειρηματολογίας. Όπως είδαμε μέχρι τώρα, η γένεση του σύγχρονου καπιταλισμού περιέχει, κατά τον Πολάνυι, δύο αντινομικές τάσεις: αφενός την προσπάθεια εδραίωσης της «οικονομίας της αγοράς» και αφετέρου την «προστασία της κοινωνίας». Η ενδεικτικότερη ιστορική στιγμή έκφρασης αυτής της αντινομίας εντοπίζεται, κατά τον Πολάνυι, στον 18ο αιώνα, κατά την εφαρμογή της νομοθεσίας της Spennhamland,⁴¹ η οποία αποτέ-

English Working Class, London 1980 [1963], σ. 552, ο οποίος ερμηνεύει το κίνημα των Λουδιτών ως προσπάθεια αναβίωσης αρχαίων δικαιωμάτων και συγκρότησης μιας ηθικοδημοκρατικής κοινότητας.

38. D. McGregor, *Hegel, Marx...*, ό.π., σσ. 204-299· Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και Μέθοδος*, ό.π.· Θ. Νουτσόπουλος, *Διαλεκτική...*, ό.π.

39. Κ. Marx, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 445.

40. Ι. Καραγιώργος, *Προβλήματα...*, ό.π.

41. Κ. Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 79. Για μια ανάλυ-

λεσε, κατά την πολανυϊκή ερμηνεία, την εφαρμογή του αντιδραστικού πατερναλισμού, έναντι της χειραφέτησης του εργατικού κινήματος.

Με δεδομένη τη σημασία του συγκεκριμένου θέματος για την συνολική του επιχειρηματολογία, ο Πολάνυι υποστηρίζει ότι η μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας δεν επεσήμανε τη σημασία του ιστορικού φαινομένου της Speenhamland. Εντούτοις, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι στον πρώτο τόμο του μαρξικού *Κεφαλαίου*⁴² γίνεται συχνά αναφορά στη νομοθεσία της Speenhamland, πρώτον, ως μοχλού πίεσης για την πτώση των μισθών εργασίας κάτω από το κανονικό όριο αναπαραγωγής του εργάτη και, δεύτερον, ως διάσπασης του αγρότη σε μισθωτό εργάτη και φτωχό που εξαρτάται για την επιβίωσή του από την ενορία του. Έτσι, και στη μαρξική ανάλυση στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* επισημαίνεται η πατερναλιστική και ταξική φύση της πολιτικής της Speenhamland, με αναφορά στην έκπτωση του εργάτη σε εξαθλιωμένο πέννητα (pauper).⁴³

ση αυτού του ζητήματος βλ. F. Block, M. Somers, «In the Shadow of Speenhamland: Social Policy and the Old Poor Law», *Politics and Society*, 31, no. 2, 2003, σσ. 283-323.

42. K. Marx, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σσ. 575, 623, 699, 752.

43. Όσον αφορά το ζήτημα της θεμελίωσης σοσιαλιστικών αξιών στο έργο των Μαρξ και Πολάνυι, βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, Νήσος, Αθήνα 1997, σ. 203. Εάν εξεταστεί το πρώιμο έργο του Πολάνυι διαπιστώνεται ότι θεματοποιούνται ζητήματα σοσιαλιστικών αξιών με αναφορά στο αίτημα του «λειτουργικού σοσιαλισμού», με μια σοσιαλδημοκρατική θεμελίωση της κοινωνίας και του σύγχρονου κοινωνικού κράτους. Βλ. σχετικά, M. Mendell, «Karl Polanyi and Socialist Education», στο, K. McRobbie (επιμ.), *Humanity, Society and Commitment. On Karl Polanyi*, Black Rose Books, Montreal 1994, σσ. 25-42· της ίδιας, «Karl Polanyi and Feasible Socialism», στο K. Polanyi-Levitt (επιμ.), *The Life and Work of Karl Polanyi*, Black Rose Books, Montreal 1990, σσ. 66-78. Για τη σύνδεση των αξιών, της γνώσης και της κοινωνικής εξέλιξης στο πολανυϊκό έργο, βλ. P. Ramazzotti, «Policymaking and Learning Actors, or Is A 'Double Movement' In Cognition Possible?», *Journal of Economic Issues*, vol. 41, no. 3, 2007, σσ. 765-781· G. Litvan, «Democratic Values and Socialist Values in Karl Polanyi's Thought», στο, M. Mendell, D. Salee (επιμ.), *The Legacy of Karl Polanyi: Market, State and Society at the End of the Twentieth Century*, McMillan, London 1990.

Με δεδομένη την κοινωνική εξαθλίωση που η νομοθεσία της Sreenhamland προκάλεσε, εν μέρει με τη μορφή «μη αναμενομένων αποτελεσμάτων του πράττειν», η πολανυική ιστορική ανάλυση θα επισημάνει στη συνέχεια την αναγκαιότητα μετατροπής του κράτους από κράτος πρόνοιας σε κοινωνικό κράτος, στο οποίο θα συμμετέχει ενεργά η εργατική τάξη.⁴⁴ Η θεμελίωση του κοινωνικού κράτους στην πολανυική θεωρία γίνεται μέσω της κριτικής στην αστική θεμελίωση των δικαιωμάτων, ως τυπικών εκφράσεων της ατομικής ελευθερίας. Στη θέση των (αφηρημένων) ατομικών δικαιωμάτων εισάγεται έτσι η αναγκαιότητα ύπαρξης (συγκεκριμένων) θεσμών και «νέων» κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως το «δικαίωμα του ατόμου για εργασία».⁴⁵ Μετατοπίζεται, με αυτόν τον τρόπο, και η ίδια η έννοια της ελευθερίας από την τυπική φιλελεύθερη εκδοχή της σε μια περιεχομενική σοσιαλιστική προοπτική συλλογικής χειραφέτησης, η οποία ταυτόχρονα θα ανθίσταται τόσο σε δογματικές λύσεις γραφειοκρατικού σοσιαλισμού⁴⁶ όσο και σε νεοφιλελεύθερες ερμηνείες τautίσης της «ελευθερίας» με τη «μορφή» που αυτή λαμβάνει στο πλαίσιο της κοινωνίας της αγοράς.⁴⁷

44. Βλ. J. Holmwood, «Three Pillars of Welfare State Theory: T.H. Marshall, Karl Polanyi, and Alva Myrdal in Defence of the National Welfare State», *European Journal of Social Theory*, 2000, 3, σσ. 23-50· S. Akturk, «Between Aristotle and the Welfare State. The Establishment, Enforcement and Transformation of the Moral Economy in Karl Polanyi's *The Great Transformation*», *Theoria*, 4, 2006· H. Lacher, «The politics of the market: Re-reading Karl Polanyi», *Global Society*, 13:3, 1999, σσ. 313-326· I. Szelenyi, «Karl Polanyi and the Theory of A Socialist Mixed Economy», στο M. Mendell, D. Salee (επιμ.), *The Legacy...*, ό.π.· M. Bienefeld, «Karl Polanyi and the Contradictions of the 1980's», *αυτόθι*. Για μια κριτική της λεγόμενης μεταπολεμικής συναίνεσης από μια πολανυική σκοπιά, βλ. M. Bernard, «Ecology, Political Economy and the Countermovement: Karl Polanyi and the Second Great Transformation», στο, S. Gill, J.H. Mittelman (επιμ.), *Innovation and Transformation in International Studies*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.

45. K. Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 245.

46. *Αυτόθι*, σ. 243.

47. Μια τέτοια ερμηνεία διατυπώνεται στο έργο του F. Hayek, *Ο δρόμος προς τη δουλεία*, στο οποίο ταυτίζεται η ύπαρξη της αξίας της ελευθερίας με την καπιτα-

Και στο σημείο αυτό παρατηρείται μια σύγκλιση της επιχειρηματολογίας του Πολάνυι με την αντίστοιχη του Μαρξ, καθώς η μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας, στο κεφάλαιο της *Εργάσιμης ημέρας*, προβάλλει το αίτημα της γενίκευσης ενός νομοθετικού πλαισίου κοινωνικών δικαιωμάτων (κοινωνικό κράτος) που να αντικαθιστά τα «αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα», όπως αυτά διαμορφώθηκαν στον αστικό ορίζοντα του φιλελευθερισμού.⁴⁸ Διαπιστώνεται, με άλλα λόγια, τόσο στο μαρξικό όσο και στο πολανυϊκό έργο, ένας κοινός πυρήνας κριτικής στον φιλελευθερισμό, ο οποίος αρνείται να θεματοποιήσει τις περιεχομενικές διαστάσεις της κοινωνικής αναπαραγωγής του καπιταλισμού, οι οποίες αντίθετα προβάλλονται στην μαρξική και πολανυϊκή κριτική του καπιταλισμού.⁴⁹

Γράφοντας με την εμπειρία του ύστερου 19ου και του πρώιμου 20ού αιώ-

λιστική μορφή και οποιαδήποτε προσπάθεια σοσιαλιστικής υπέρβασης του καπιταλισμού θεωρείται ως κατάργηση της ελευθερίας. Για την κριτική του Πολάνυι στον Χάγιεκ, βλ. Κ. Τριτζίλια, *Οικονομική Κοινωνιολογία. Κράτος, αγορά και κοινωνία στον σύγχρονο καπιταλισμό*, Παπαζήσης, Αθήνα 2004, σ. 175, όπου επισημαίνεται ότι «το συμπέρασμα του Πολάνυι ήταν ότι ο τερματισμός του φιλελεύθερου καπιταλισμού δεν συνέπιπτε απαραίτητως με το τέλος της αγοράς ή της ελευθερίας». Για μια συνολική σύγκριση μεταξύ του Πολάνυι και του Χάγιεκ υπό την προοπτική της παγκοσμιοποίησης, βλ. Α. R. Migone, *Globalization between the hayekian and polanyian perspectives: spontaneous order or embeddedness?*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή υποβληθείσα στο τμήμα Πολιτικής επιστήμης του Πανεπιστημίου Σάιμον Φρέιζερ, 2006.

48. Κ. Marx, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 316.

49. Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, «Προβλήματα μιας σημερινής κριτικής θεωρίας της κοινωνίας», στο, Κ. Καβουλάκος (επιμ.), *Κριτική θεωρία: Παράδοση και προοπτικές*, Νήσος, Αθήνα 2003, σ. 270 «Η προσέγγισή μας αφορά μια ανεπτυγμένου τύπου 'προσδιορισμένη άρνηση' της κοινωνικής πραγματικότητας, επί τη βάσει της οποίας παράγονται αξίες από τους όρους της κοινωνικής πραγματικότητας όταν αυτοί απειλούνται, και δεδομένου ότι είναι χαρακτηριστικό για ανθρώπινες κοινωνίες και κατεξοχήν για τις καπιταλιστικές να απειλείται σε αυτές διαρκώς η κοινωνική ζωή από την ίδια τη μορφή της κοινωνίας. Η ιδέα αυτή είναι εγγενής σε πολλούς θεωρητικούς των κοινωνικών επιστημών, όπως ο Ρουσό, ο Μαρξ ή ο Πολάνι (Polanyi)».

να, ο Πολάνυι σημειώνει ότι το σύγχρονο κοινωνικό κράτος εμφανίζεται μέσω της λήψης μέτρων για την «προστασία της κοινωνίας» έναντι της «ελεύθερης αγοράς». Τα μέτρα αυτά θα λάβουν τη μορφή της εργοστασιακής νομοθεσίας, της κοινωνικής ασφάλισης, του κοινοτικού σοσιαλισμού και της συνδικαλιστικής δράσης, ενώ η λήψη τους κατέστη κοινωνικά αναγκαία για να αποτραπεί η καταστροφή της «ανθρώπινης ουσίας» από την «τυφλή δράση του αυτοματισμού της αγοράς».⁵⁰

Ωστόσο, παρόλο που οι πολιτικές παρεμβάσεις ήταν αναγκαίες την συγκεκριμένη χρονική στιγμή για την «επιβίωση» (δηλαδή, την αναπαραγωγή) της κοινωνίας, είχαν τελικά την τάση να αποδυναμώνουν τον μηχανισμό της αγοράς, και αυτό προκάλεσε την αντίδραση των ιδιοκτητών, οι οποίοι προέβαλαν ως αδιαπραγμάτευτο όρο τη διατήρηση του «δικαιώματος» της ατομικής ιδιοκτησίας. Συνέπεια αυτής της αντίδρασης από την πλευρά των ιδιοκτητών ήταν ότι κάθε μεταρρύθμιση του καπιταλιστικού συστήματος από την πλευρά της εργατικής τάξης καθίστατο εν τέλει αδύνατη, εάν δεν ετίθετο σε διαπραγμάτευση το συγκεκριμένο δικαίωμα. Και σε αυτό το σημείο, λοιπόν, παρατηρείται ένας παραλληλισμός με την μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας και, συγκεκριμένα, με την θέση που εκφράζει ο Μαρξ στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* ως προς τον δογματισμό του φιλελεύθερου δικαιώματος της ατομικής ιδιοκτησίας, το οποίο εάν δεν σχετικοποιηθεί τότε οδηγεί στην κρίση της κοινωνικής αναπαραγωγής.⁵¹

Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι κατά την συγκεκριμένη περίοδο έκφρασης

50. K. Polanyi, *Die Chronik der grossen...*, ό.π., σ. 288. Σε αυτό το σημείο εμφανίζεται μια ακόμη επικάλυψη με την μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* ως προς το αξιολογικό αίτημα προστασίας της κοινωνικής «ουσίας» από τη μορφή της φιλελεύθερης αγοράς. Για το μαρξικό κανονιστικό αίτημα της «κανονικής» αναπαραγωγής της κοινωνικής «ουσίας», βλ. Ι. Καραγιώργος, «Τύποι θεμελίωσης των κανόνων και μεσότητα στη νεότερη φιλοσοφία», στο Μ. Αγγελίδης, Σ. Δημητρίου, Α. Λαβράνου (επιμ.), *Θεωρία, αξίες...*, ό.π., σ. 286.

51. Βλ. Μ. Αγγελίδης, *Δικαιώματα και κανόνες στην πολιτική*, Στοχαστής, Αθήνα 2008, σ. 190: «Ωστόσο, είναι δυνατή η ανακατασκευή, από το ώριμο μαρξικό έργο, μιας προβληματικής, στο πλαίσιο της οποίας συνδέονται, από τη μια μεριά, η αντίληψη της κοινωνίας ως συνόλου ουσιωδών χωρισμών και, από την άλλη

των παραπάνω αντινομιών εμφανίζεται ιστορικά και η μήτρα διαφοροποίησης δύο εννοιών που μέχρι τότε θεωρούνταν, αν όχι ταυτόσημες, τουλάχιστον αλληλένδετες. Σχετικά με την πορεία ανάπτυξης της δημοκρατίας και τη σχέση της με τον καπιταλισμό, η πολανυική θεωρία διακρίνει τρεις φάσεις.⁵² Η πρώτη φάση ταυτίζεται εν πολλοίς με την περίοδο κατά την οποία γράφουν οι κλασικοί της πολιτικής οικονομίας (D. Ricardo, T. Malthus) και εκφράζεται θεωρητικά από τους κλασικούς ως αντινομία μεταξύ της νέας οικονομίας της αγοράς με τους δημοκρατικούς θεσμούς.⁵³ Κατά την δεύτερη φάση, η οποία έχει την αφετηρία της πριν από την παραχώρηση του καθολικού εκλογικού δικαιώματος και φτάνει μέχρι τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, επικράτησε ένας «φαινομενικός» εναρμονισμός της δημοκρατίας και του καπιταλισμού, ο οποίος χαρακτηρίστηκε από την εξάπλωση των αγορών και τη συμμετοχή της εργατικής τάξης στα αγαθά της προόδου. Τέλος, κατά την τρίτη φάση (μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο) εκδηλώθηκε η «κρίση της δημοκρατίας» και η φασιστική επίθεση στα πολιτικά και εργασιακά δικαιώματα των εργατών, τα οποία ήταν το αποτέλεσμα της αυτοπροστασίας της κοινωνίας. Στην τρίτη αυτή φάση καταρρέει το σύστημα της «ελεύθερης αγοράς», αλλά ενισχύεται το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας.

Και στην παραπάνω ανάλυση του Πολάνυι περί της αντινομίας μεταξύ δημοκρατίας και καπιταλισμού εμφανίζεται ένα σημείο επικάλυψης με την μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας. Καταρχάς, όταν ο Μαρξ αναλύει τη σύγκρουση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι με τα ατομικά δικαιώματα της αστικής τάξης (σύγκρουση που θα καταλήξει στη θέσπιση των αντεργατι-

μεριά, το ιδεώδες της ελεύθερης κοινωνικής συνεργασίας που παράγεται από τους ανωτέρω χωρισμούς και προβάλλεται ως χειραφετητικό ιδεώδες».

52. K. Polanyi, *Chronik der grossen...*, ό. π., σσ. 278-283. Οι τρεις φάσεις αναλύονται στο χειρόγραφο του 1940, που αποτελεί ερευνητική προεργασία για τον *Μεγάλο Μετασχηματισμό*, με τίτλο «Ο φασιστικός ιός».

53. Η ανακατασκευή της κλασικής πολιτικής οικονομίας από τη σκοπιά της πολανυικής κριτικής έχει ως πολιτικό σκοπό να τονίσει το ενδιαφέρον της κλασικής πολιτικής οικονομίας για την κοινωνική αρχή, παράλληλα με την οικονομική αρχή, έναντι του νεοφιλελευθερισμού, ο οποίος απωθεί την εξέταση του κοινωνικού ζητήματος και της δημοκρατικής αρχής.

κών νόμων) δίνει έμφαση στην αναδρομική εξομοίωση, εκ μέρους της φιλελεύθερης θεωρίας, των κοινωνικών δικαιωμάτων με τα προαστικά δικαιώματα.⁵⁴ Ο Πολάνυι, από την πλευρά του, αναφερόμενος στην ίδια σύγκρουση, δεν παραλείπει να σχολιάσει τον τρόπο που αυτή παρουσιάστηκε από τη νεοφιλελεύθερη θεωρία, δηλαδή ως «κολλεκτιβιστική συνομωσία».⁵⁵

Επιπλέον, η μαρξική ανάλυση της μετεξέλιξης του αστικού κράτους προς τη μορφή της δικτατορίας, μέσω της ενίσχυσης της εκτελεστικής έναντι της νομοθετικής εξουσίας, αντιστοιχεί με την ανάλυση του Πολάνυι σχετικά με την εμφάνιση του φασισμού.⁵⁶ Εν προκειμένω, ο φασισμός θεωρείται ότι εκφράζει τα πιο συντηρητικά στρώματα και τμήματα της αστικής τάξης και αντιπαρατίθεται στη μορφή της δημοκρατίας, που αντιπροσωπεύεται από το σοσιαλιστικό κίνημα, το οποίο απαιτεί τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής και οικονομικής σφαίρας. Από την άλλη πλευρά, στο πρώιμο πολανυικό έργο, η ίδια η θεματοποίηση του φασιστικού φαινομένου⁵⁷ γίνεται μέσω της ρητής αναφοράς στο μαρξικό έργο και, συγκεκριμένα, μέσω της κριτικής στον τρόπο με τον οποίο ο Ο. Spann, ο κυριότερος ίσως θεωρητικός εκπρόσωπος του φασισμού, προσπάθησε να «οικειοποιηθεί» στοιχεία από το μαρξικό έργο.⁵⁸ Έτσι, στην ανάλυσή του σχετικά με το φαινόμενο του φασισμού, ο Πολάνυι θα αποσυνδέσει σαφώς τον

54. K. Marx, *Το Κεφάλαιο...*, ό.π., σ. 767.

55. K. Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 154.

56. Βλ. V.M. Bader, J. Berger, H. Ganjman, J. Knesebeck, *Einführung in die Gesellschaftstheorie. Gesellschaft, Wirtschaft und Staat bei Marx und Weber*, Campus, Frankfurt 1983, σσ. 397-416.

57. W. Goldfrank, «Fascism and the *Great Transformation*», A. Rotstein, «The Reality of Society: Karl Polanyi's Philosophical Perspective», στο, K. Polanyi-Levitt (επιμ.), *The Life and Work...*, ό.π., σσ. 87-92 και 98-110· M. Cangiani, «The Continuing Crisis of Democracy», στο K. McRobbie, K. Polanyi-Levitt (επιμ.), *Karl Polanyi in Vienna. The Contemporary Significance of the Great Transformation*, Black Rose Books, Montreal 2006, σσ. 32-46.

58. K. Polanyi, *Chronik der grossen...*, ό.π., σσ. 222-232. Το κυριότερο έργο του Ο. Spann ήταν το *Der wahre Staat*, το οποίο προτείνει τη συγκρότηση ενός αντιδημοκρατικού κορπορατιστικού μοντέλου πολιτικής, που εφαρμόστηκε στο φασιστικό καθεστώς.

μαρξισμό από τον φασισμό και θα θεωρήσει ότι ο «φασιστικός ιός» εμπεριέχεται από τη γένεσή του στον καπιταλισμό. Με άλλα λόγια, όπως καταδεικνύει ο Πολάνυι, η υπονόμευση των όρων αναπαραγωγής της κοινωνίας οδηγεί στη συγκρότηση μιας ταξικής συμμαχίας μεταξύ των τάξεων που πλήττονται άμεσα από τον ακραίο φιλελευθερισμό —τα αγροτικά στρώματα και τη μικροαστική τάξη—, η οποία λαμβάνει εν τέλει την πολιτική μορφή του φασισμού.⁵⁹

Όπως τονίζεται, από την πλευρά της κριτικής του Πολάνυι στην κλασική πολιτική οικονομία, ο διαχωρισμός οικονομίας και πολιτικής —την οποία, στο πρώιμο έργο του, ο Πολάνυι υιοθετεί ρητά από την μαρξική κριτική στην εγγελιανή φιλοσοφία του δικαίου—⁶⁰ έχει ως συνέπεια, σε κοινωνικό επίπεδο, την απειλή της κοινωνικής αναπαραγωγής και το αδιέξοδο της «ουτοπίας της κοινωνίας της αγοράς».

Στο σημείο αυτό, αναδύεται μια φαινομενική διαφοροποίηση της πολανυικής ανάλυσης από την αντίστοιχη του Μαρξ. Σύμφωνα με τον Πολάνυι, η διάψευση της δυνατότητας διαχωρισμού της πολιτικής από την οικονομία διαπιστώνεται στο επίπεδο των τριών, όπως τα αποκαλεί, «πλασματικών εμπορευμάτων»: της γης, της εργασίας και του χρήματος. Όπως διευκρινίζει ο ίδιος ο Πολάνυι, η έννοια των «πλασματικών εμπορευμάτων» πρέπει να διαχωριστεί από την μαρξική κριτική του «φετιχισμού του εμπορεύματος»,⁶¹ η οποία, κατά την πολανυική ερμηνεία, συνδέεται με την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων. Εντούτοις, φαίνεται ότι η πολανυική ανάλυση συνιστά μια μάλλον μονομερή ερμηνεία της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας, την οποία ο Πολάνυι εξομοιώνει με την ρικαρδιανή εμπορευματική θεωρία.⁶² Αποτέλεσμα της παραπάνω παρανόησης είναι να μην αναδεικνύεται ούτε η συμβολή της μαρξικής κριτικής στην κλασική πολιτική οικονομία (και, συγκεκριμένα, στη ρικαρδιανή σχολή) ούτε η αξιολογική διάσταση της ελευθερίας, που περιέχεται στην μαρξική έννοια της «αφηρημένης εργασίας».

59. W. Goldfrank, «Fascism and the *Great Transformation*», στο K. Polanyi-Levitt (επιμ.), *The Life and Work...*, ό.π., σσ. 87-92 και 98-110.

60. Βλ. K. Polanyi, *Die Chronik...*, ό.π., σ. 248. Για την μαρξιστική κριτική στην εγγελιανή φιλοσοφία του δικαίου, βλ. K. Σταμάτης, «Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας δικαίου και κράτους από τον νεαρό Μαρξ», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, 7, Κριτική, Αθήνα 1990· Θ. Νουτσόπουλος, *Διαλεκτική και αξίες...*, ό.π.

61. K. Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 73.

Πράγματι, εάν η μαρξική κριτική ιδωθεί υπό την παραπάνω οπτική, τότε η πολανυική θεωρία φαίνεται να την προσεγγίζει πολύ περισσότερο από όσο η ίδια δηλώνει. Συγκεκριμένα, όταν ο Πολάνυι υποστηρίζει ότι η «ανακάλυψη της κοινωνίας» και η υλοποίηση των δημοκρατικών και κοινωνικών αξιών του σοσιαλισμού έχουν ως προϋπόθεση την χειραφέτηση της εργατικής τάξης από πατερναλιστικές πολιτικές, δηλαδή την «απελευθέρωση της εργασίας» και ταυτόχρονα την προστασία της εργασίας υπό ένα νέο δημοκρατικό κοινωνικό καθεστώς, τότε προσεγγίζει τη μαρξική θέση περί «χειραφέτησης».

Ο διαχωρισμός της έννοιας των «πλασματικών εμπορευμάτων» από την έννοια του «φετιχισμού του εμπορεύματος», που επιχειρεί ο Πολάνυι, έχει και μια άλλη πολιτική διάσταση. Συγκεκριμένα, μέσω αυτού του διαχωρισμού η πολανυική ανάλυση φαίνεται να θέλει να διαχωριστεί από τον «φιλοσοφικό μαρξισμό» του Γκέοργκ Λούκατς, ο οποίος προσέδωσε έμφαση στις έννοιες της πραγματοποίησης και του φετιχισμού και στις συνέπειές τους στην ταξική συνείδηση, η οποία μετέχει του φετιχισμού του εμπορεύματος. Με αυτόν τον τρόπο, η λουκατσιανή θεωρία προβάλλει την αναγκαιότητα της «ψευδούς συνείδησης» και την αναγκαιότητα της κομματικής ηγεσίας. Με άλλα λόγια, με τη διαφοροποίησή της από την λουκατσιανή έννοια του «φετιχισμού του εμπορεύματος», η πολανυική θεωρία των «πλασματικών εμπορευμάτων» φαίνεται ότι προσπαθεί να αποστασιοποιηθεί πολιτικά από την σταλινική και κομματική ορθοδοξία και από την ιδεατή μορφή της τάξης.⁶³ Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός, εκτός των άλλων, είναι ένα έργο που αναδεικνύει την ταξική συνείδηση στο ιστορικοκοινωνικό της πλαίσιο, και όχι βάσει μιας φιλοσοφικής

62. Αυτόθι, σ. 31.

63. Για τη σχέση μεταξύ του Πολάνυι και του Λούκατς βλ. F. Block, M. Somers, «Πέρα από την πλάνη...», ό.π., σσ. 109-111. Για την ιδεατή μορφή της κοινωνικής τάξης, βλ. Ε. Μείκσινς Γουντ, *Η δημοκρατία...*, ό.π., σσ. 83-111. Ερευνητικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσπάθεια σύνδεσης του Πολάνυι με τον Γκράμσι ως προς την προσπάθεια μιας μη ορθόδοξης ερμηνείας της σοσιαλιστικής θεωρίας, βλ. M. Burawoy, «For a Sociological Marxism: The Complementary Convergence of Antonio Gramsci and Karl Polanyi», *Politics and Society*, 31/2, 2003, σσ. 193-261· V. Birchfield, «Contesting the hegemony of market ideology: Gramsci's good sense and Polanyi's 'double movement'», *Review of International Political Economy*, 6/1, 1999, σσ. 27-54.

υπεριστορικής ερμηνείας. Συνεπώς, δεν αποτελεί ένα έργο ρήξης με την μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας, αλλά μια κριτική σε φιλοσοφικές ερμηνείες του μαρξικού έργου, οι οποίες δεν λαμβάνουν υπόψη τη διάσταση της ιστορικότητας και της ιστορικής ιδιαιτερότητας του καπιταλισμού και υποστηρίζουν τόσο έναν τεχνολογικό ντετερμινισμό όσο και μια σταλινικού τύπου ηγεσία που (οφείλει να) διαμορφώνει την ορθή ταξική συνείδηση. Εν ολίγοις, οι κριτικές αναφορές που υπάρχουν στο εσωτερικό του *Μεγάλου Μετασχηματισμού* αφορούν περισσότερο τον χυδαίο μαρξισμό της Δεύτερης Διεθνούς, με τα ντετερμινιστικά σχήματα των επιπέδων εξέλιξης και της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων βάσει ενός τεχνολογικού ντετερμινισμού, παρά την ίδια τη θεωρία του Μαρξ, για την οποία ο Πολάνυι αναφέρει ότι διακρίνεται από μια ολιστική αντίληψη της κοινωνίας και αναδεικνύει τη μη οικονομική φύση του ανθρώπου, όπως αυτή διατυπώνεται στα *Χειρόγραφα του 44*.⁶⁴

Συνεπώς, για τον Πολάνυι η «κοινωνία της αγοράς», έτσι όπως εκφράστηκε στα έργα των κλασικών της πολιτικής οικονομίας, θεωρείται ότι είναι ένα αναγκαίο ιστορικό στάδιο για την «ανακάλυψη της ελεύθερης κοινωνίας». Θα ήταν δυνατό να υποστηριχθεί εδώ ότι, όπως και στην περίπτωση της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας, η ύπαρξη ενός ανάξιου «όρου» —η καταστροφή της κοινωνίας από την αγορά— αποτελεί την προϋπόθεση για την ανάδειξη της «αξίας»: την προστασία της κοινωνίας από την καταστροφή που έχει συντελεστεί, κάτι που αναδεικνύεται μαζί με το αίτημα για τη μετάβαση σε μια νέα κοινωνία.⁶⁵ Επομένως, είναι απαραίτητη, για την πολανυϊκή θεωρία, η τελεολογική γνώση, τόσο ως προς τη σημασία της έννοιας της «ελευθερίας» όσο και των ορίων/κινδύνων της φορμαλιστικής της εκδοχής.

64. K. Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 149. Για μια σχετική ανάλυση πρβλ. Α. Μιχαλάκης, *Κοινωνική υποκειμενικότητα και χειραφέτηση στο έργο του νεαρού Μαρξ*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2001.

65. Για αυτή τη διάσταση της μαρξικής κριτικής όπως αποτυπώνεται στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* και ιδιαίτερα στο 8ο κεφάλαιο της «Εργάσιμης ημέρας», βλ. τις αναλύσεις στο Ι. Καραγιώργος, *Προβλήματα μεθοδικής έκθεσης...*, ό.π., σ. 113 και Κ. Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, ό.π., σ. 265.

